

TARTALOM

TANULMÁNYOK

Chronowski Nóra: Az alkotmány/bíráskodás potenciálja az üzleti szféra okozta emberi jogsérelmekkel szemben	2
Pozsár-Szentmiklósy Zoltán: Az arányossági teszt funkciói a nemzetközi szakirodalmi diskurzusban	15

MŰHELY

Kováts Beáta: Az egyenlőséghez való jog tesztje az Alkotmánybíróság gyakorlatában	23
Kováts Beáta: A véleménynyilvánítási szabadság vizsgálata az Alkotmánybíróság gyakorlatában	33
Juhász Dorina: Az Alaptörvény B) cikk (1) bekezdésének hivatkozható aspektusai az alkotmányjogi panasz eljárásokban	43

VISSZHANG

Naszladi Georgina: Az alkotmánybírási törvény kommentárja című kötetről, különös tekintettel az alkotmányjogi panasszal összefüggő részeire	53
---	----

PÓDIUM

Sulyok Tamás: Magánjogi gondolatok érvényesülése az Alkotmánybíróságon Szladits Károly nyomán	58
Jog és irodalom Pódiumbeszélgetés az Alkotmánybíróságon	62
Interjú Tóth Tamás Antal – írói nevén Tóth. A. Tamás – alkotmánybírási főtanácsadóval a jog és az irodalom kapcsolatáról	67

Szerkesztőbizottság

Elnök: Sulyok Tamás

Tagok: Darák Péter, Deli Gergely, Hörcherné Marosi Ildikó, Juhász Imre, Lenkovics Barnabás, Martonyi János,
Paczolay Péter, Smuk Péter, Schanda Balázs, Sonnevend Pál, Trócsányi László, Bodnár Eszter, Csink Lóránt, Gárdos-Orosz Fruzsina,
Kirs Eszter, Kisné Fazekas Flóra, Orbán Endre, Pozsár-Szentmiklósy Zoltán, Sándor Lénárd, Török Bernát

Szerkesztőség

Főszerkesztő: Zakariás Kinga

Szerkesztők: Naszladi Georgina, Németh Ágnes

Az elektronikus döntvénytár készítői: Csekő-Lengyel Nóra Zsuzsanna, Juhász Dorina, Németh Ágnes
A döntvénytár letölthető a www.abszemle.hu oldalról.

Kapcsolattartási cím: abszemle@mkab.hu

A borító II. András király egy aranypecséttel megerősített 1221. évi oklevele felhasználásával készült.
Magyar Országos Levéltár, DL 39250

Kiadja az ORAC Kiadó Kft. • 1037 Budapest, Montevideo u. 14.
Telefon: 340-2304, 340-2305 • Fax: 349-7600 • E-mail: info@orac.hu • Internet: www.orac.hu, www.abszemle.hu

Felelős kiadó: dr. Frank Ádám ügyvezető
Felelős szerkesztő: Bodnár Kriszta, e-mail: bodnar.kriszta@orac.hu
Műszaki szerkesztő: Harkai Éva • Nyomás: Multiszolg Bt.

HU ISSN 2061-5582
Előfizethető az ORAC Kiadó Kft.-nél • Előfizetési díj 2023. évre: 9950 Ft • 1 szám ára: 4975 Ft
Megjelenik: évente két alkalommal

Az Alkotmánybírási Szemlét – valamint még számos jogi szaklapot – olvashatja a számítógépén is!
A Szakcikk Adatbázis Pluszban a Kiadó folyóiratait a nyomtatott lapszámok megjelenésével egyidejűleg éri el: orac.hu/szakcikkek

CHRONOWSKI NÓRA
(tudományos főmunkatárs, TK JTI)

Az alkotmány/bírászkodás potenciálja az üzleti szféra okozta emberi jogsérelmekkel szemben

Absztrakt

Az alapvető jogok történetileg és funkcionálisan vertikális alapjogi jogviszonyokban érvényesültek. Mindazonáltal az üzleti élet és a gazdaság fejlődése azzal járt, hogy fel kellett ismerni: nem csupán az állam (szervei) okozhatnak alapjogsértést, vagyis korlátozhatják igazolatlanul, a szükséges és arányos mértéket túllépve a jogokat. Az üzleti élet szereplői, az egyénnel szemben erőfölényben álló vállalatok is megsérthetik a jogokat. Ez többféle kérdést vet fel: van-e nemzetközi vagy nemzeti szintű alapjogi felelősségük? Ki és miként állapíthatja ezt meg? Érvényesíthető-e alapjogi igény a sérelemokozás helyétől eltérő bírói fórum előtt? A tanulmány ezekre a kérdésekre törekszik választ keresni, különös figyelmet fordítva a(z alkotmány)bíróságok lehetséges szerepére. Ehhez felidézi, milyen problematikát fog át az „üzlet és emberi jogok” koncepciója, majd áttekinti, hogy az államok alapjogvédelmi köteletségük keretében milyen lépéseket tettek, tehetnek a horizontális felelősség érvényesítése érdekében. Végül értékeli a magyar jogi kereteket, megvizsgálja a „valódi” (bírói döntés ellen benyújtott) alkotmányjogi panaszban és az alaptörvény-konform értelmezésben rejlő kapcsolódó lehetőségeket, majd az Alkotmánybíróság gyakorlatából is bemutat néhány olyan esetet, amelyben a vállalati alapjogi felelősség problémája megjelenhetett volna.

Kulcsszavak: üzlet és emberi jogok, vállalatok, alapjogi felelősség, *Drittwirkung*, extraterritorialitás, *due diligence*, (alkotmány)bírászkodás

I. Bevezetés és a dogmatikai probléma

I.1. Bevezető gondolatok a vállalatok által okozott alapjogi jogsértésekért viselt felelősség kérdéséhez

A második világháború után egyre intenzívebben globalizálódó gazdasági fejlődés következtében olyan nem állami szereplők, mint a multi-, transznacionális és egyéb üzleti vállalkozások mind nagyobb befolyást gyakorolnak nemzetközi, nemzeti és helyi szinten egyaránt, amelynek nyilvánvalóan számos jogi konzekvenciája van. Ez önmagában közhelynek tűnik, de a vállalatok növekvő kiterjedése, gazdasági ereje és hatása indította el az emberi jogokra vonatkozó szerepükkel és felelősségükkel összefüggő eszmecserét is. A nemzetközi emberi jogi standardok átültetése és betar-

tása tradicionálisan az államok felelősségi körébe tartozott, mivel az alapvető jogok eredetileg az állam és az egyén közötti viszony szabályozására vonatkoztak (vertikális alapjogi jogviszonyban). Mindazonáltal az alapjogok horizontális hatályának kérdését már régóta vizsgálja a jogtudomány, és az aszimmetrikus alapjogi jogviszony kötelezett oldalára nem nehéz beilleszteni a(z erőfölényben) lévő vállalkozásokat. Ruggie megfogalmazásában: „Az üzlet és emberi jogok mai helyzetének eredője a kormányzásban a globalizáció által okozott törésvonalakban keresendő; ilyen törés mutatkozik a gazdasági erők és szereplők hatóköre és befolyása, valamint a társadalmaknak a káros következmények kezelésére vonatkozó képessége között. Ezek a törésvonalak kedvező körülményeket teremtenek bármely vállalat számára a helytelen aktusokhoz, mégpedig anélkül, hogy szankciótól vagy kártérítési kötelestől kellene tartaniuk. Az alapvető kihívást az jelenti, hogyan lehet szűkíteni és végső soron áthidalni a szakadékokat az emberi jogok területén.”¹

Ebben a tanulmányban először is azt tekintem át, mi lehet a jogalapja a vállalatok, üzleti aktorok alapjogi kötöttségének. Az üzleti élet és az emberijog-érvényesítés összefüggéseit vizsgálva választható „felülnézeti” megközelítés, amely az Egyesült Nemzetek Szervezete (ENSZ) ajánlásainak és irányelveinek, valamint regionális szinten az Európai Unió támogató intézkedéseinek bemutatását fogja át. Ezek a nemzetközi és nemzetek feletti törekvések és aktusok egyelőre még nem sorolhatók a nemzetközi *soft law* körébe, inkább átfogó politikának tekinthetők. A másik lehetőség az „alulnézeti”, vagyis az (állami) alkotmányjogi megközelítés, amely arra fókuszál, hogy adott alkotmányjogi konstrukció milyen válaszokat ad a nemzetközi standardokra, s a nemzetközi emberi jogi, valamint a belső alapjogi köteleességek összehangolásából eredő kihívásokra.² Ebben a tanulmányban elsősorban az utóbbit alkalmazom, vagyis az üzlet és emberi jogok körében felmerülő kérdésekre adott nemzeti alkotmányjogi válaszkísérleteket tekintem át, de röviden

¹ John Ruggie: Protect, Respect and Remedy – A Framework for Business and Human Rights, *Innovations* 2008/2, 189.

² Ehhez magyar vonatkozásban átfogóan lásd BLUTMAN László – CSATLÓS Erzsébet – SCHIFFNER Imola: *A nemzetközi jog hatása a magyar joggyakorlatra* (Budapest: HVG-ORAC 2014), a nemzetközi szakirodalomból összehasonlító igénnyel lásd DINAH SHELTON (szerk.): *International Law and Domestic Legal Systems – Incorporation, Transformation, and Persuasion* (Oxford: Oxford University Press 2011).

kitérnek a vállalatok alapjogi kötöttségével összefüggő nemzetközi törekvésekre is.

A vizsgálat módszertana a releváns szakirodalom feldolgozásán túl jogalkotási példákon és esetelemzéseken alapul. Ez azt hivatott érzékeltetni, hogy a vállalkozások mint magánjogi aktorok alapjogi kötöttségének és felelősségének gyakorlata még alakulóban van. A témával kapcsolatban azonban előjáróban megkerülhetetlen röviden felidézni az alapjogi dogmatika klasszikusát, a harmadhatály problémáját, mivel annak bírói felfogása egyértelműen hat az üzleti szféra szereplőivel szemben érvényesíthető alapjogi felelősségre.

1.2. A *Drittwirkung* problémája

Az emberi jogi igények érvényesítése vállalatokkal szemben tehát szükségképpen vezet a harmadhatás (*Drittwirkung*) kérdésköréhez.

A jogállami, alkotmányos demokráciák az alkotmányukba foglalt alapjogi katalógust a nemzetközi emberi jogi követelményekkel összhangban állapítják meg. Az alkotmányos alapjogokat ebben az ideális modellben normativitás és hatékonyság jellemzi, azok bíróság előtt kikényszeríthetők. Az alapjogok hatálya, érvényesülési iránya szempontjából dogmatikailag megkülönböztethető a vertikális és a horizontális hatály. A vertikális hatály – vagyis érvényesülés az állam és az egyén viszonyában – az alapjogok történeti funkciójából ered, amely az egyén védelme az állammal szemben és a közhatalom korlátozása.³ A nemzetközi emberijog-védelmi rezsim, mint ahogy az ENSZ is, egyértelműen arra támaszkodik, hogy az államok hatékony alapjogvédelmet biztosítsanak, és ha nem, akkor az alapjogi igények is az államokkal szemben érvényesíthetők nemzetközi bírói fórumok előtt, szubszidiárius módon.

Az alapjogok horizontális hatálya arra utal, hogy a jogok érvényesülnek az egyének között is: befolyásolják vagy meghatározzák a magánszemélyek egymás közötti viszonyait.⁴ A horizontális hatály dogmatikailag közvetett vagy közvetlen lehet.

A közvetett horizontális hatály elmélete szerint az alkotmány alapjogi normái közvetlenül nem alkalmazhatók magánjogi viszonyokban, csupán a magánjogi jogviták eldöntésénél jelenthetnek értelmezési útmutatót. Közvetett horizontális hatályról van szó, ha a magánjogi kötelezettségeket az alapjogokkal összhangban értelmezik. Az állam, azaz a törvényhozó kötelessége olyan módon kialakítani a magánjogi (ke-

reskedelmi jogi, befektetési) szabályozást, hogy az alkalmas legyen az alkotmányos és nemzetközi alapjogi standardokkal összhangban álló értelmezésre.

A közvetlen horizontális hatály elmélete szerint az alkotmányba foglalt alapjogok a magánszemélyek egymás közti viszonyaiban is alkalmazandók lennének.⁵ Ez az alapjogsértő magán- vagy munkajogi szerződések érvénytelenségéhez vezetne. A közvetlen horizontális hatály azt is magában foglalná, hogy az egyén más magánszeméllyel szembeni keresetét közvetlenül az alkotmányra alapozhatná, amely így felülírná az egyébként alkalmazható magánjogi szabályt.⁶ E konstrukció azonban a magánjogi kereseteket emberi jogi vitává alakítaná, és a magánjogi szabályozás funkciója kiüresedne.⁷ Ezért a gyakorlatban a leginkább elterjedt és követett koncepció, hogy az alapjogoknak legfeljebb közvetett horizontális hatálya van.⁸

A magyar alkotmánybírói gyakorlat,⁹ és ennek nyomán a szakirodalom is azt fogadja el, hogy a magánjogi viszonyokban az alapjogok kihatása csak közvetett, vagyis az állam (konkrétan a törvényhozó hatalom) tevékenységének közbejöttével érvényesül (ún. kisugárzó hatás).¹⁰

A nemzetközi és a nemzeti szervek számára is új kihívást jelent az alapjogok horizontális alkalmazásának újraértelmezése, az egyének védelmében, de a – globalizált – közösségi együttélés követelményeire tekintettel.

Az ezredfordulót követően egyértelművé vált, hogy az üzleti és magánszféra szereplői által elkövetett emberijog-sértésekre a nemzeti jogalkotás és jogalkalmazás csak korlátozott válaszokat (és igényérvényesítési lehetőségeket) képes adni, vagyis e téren is szükséges lenne az univerzális és a nemzetek feletti együttműködés. Mindazonáltal az emberi jogokkal kapcsolatos nemzetközi standardok és követelmények elsődleges

³ PETRÉTEI: *Az alkotmányos demokrácia* 441.

⁴ Olha O. CHEREDNYCHENKO: Fundamental rights and private law: A relationship of subordination or complementarity? *Utrecht Law Review* 2007/2, 4–5.

⁵ PETRÉTEI: *Az alkotmányos demokrácia* 441.; GÁRDOS-OROSZ: *Alkotmányos* 54.

⁶ Hasonlóan a *state action doctrine* (USA) elmélete szerint is az alapjogok csak az ún. *governmental action*-nel, a kormányzati intézkedésekkel, az állammal szemben érvényesíthetők, magánszemélyek hatalmasságával szemben nem. Kivételek: *racial contract*, átruházott állami feladat, kormányzati, költségvetési támogatás. *Shelley v. Kraemer*, 334 U.S. 1 (1948); *Jackson v. Metropolitan Edison Co.*, 419 U.S. 345 (1974); *Marsh v. Alabama*, 326 U.S. 501 (1946); *Brentwood Academy v. Tennessee Secondary School Athletic Association*, 531 U.S. 288 (2001).

⁷ „Az Alaptörvényben garantált szabadságok a magánjogi viszonyokban közvetett érvényesülést kívánnak, vagyis az Alkotmánybírói felfogása szerint a szerződéses szabadság tiszteletben tartása mellett az Alaptörvényből fakadó alapjogi követelmények végső soron a magánjog generálklauzuláin keresztül szolgálhatnak a magánfelek közötti jogviszonyok megítélésnek alkotmányjogi mércéjeként.” 8/2014. (III. 20.) AB határozat, Indokolás [56], [64]–[66]; 34/2014. (XI. 14.) AB határozat, Indokolás [94]; 14/2017. (VI. 30.) AB határozat, Indokolás [17].

¹⁰ PETRÉTEI: *Az alkotmányos demokrácia* 441.; GÁRDOS-OROSZ: *Alkotmányos*; az újabb gyakorlathoz lásd GÁRDOS-OROSZ Fruzsina – BEDŐ Renáta: Az alapvető jogok érvényesítése a magánjogi jogviták során – az újabb alkotmánybírói gyakorlat (2014–2018), *Alkotmánybírói Szemle* 2018/1, 3–15.

³ PETRÉTEI József: *Az alkotmányos demokrácia alapintézményei* (Budapest-Pécs: Dialóg-Campus 2009) 440.

⁴ Ezt a dogmatikai kérdést részletesen feltárta Kiss György: *Alapjogok kollíziója a munkajogban* (Pécs: JUSTIS 2010) 125–183., valamint GÁRDOS-OROSZ Fruzsina: *Alkotmányos polgári jog? Az alapvető jogok alkalmazása a magánjogi jogvitákban* (Budapest: Dialóg Campus 2011). Lásd még Eric ENGLE: Third Party Effect of Fundamental Rights (*Drittwirkung*), *Hanse Law Review* 2009/2, 165–166.; Hans Carl NIPPERDEY: Die Grundprinzipien des Wirtschaftsverfassungsrechts *Deutsche Rechtszeitschrift* (5) 1950, 193–198.; Ernst STEINDORFF: *Persönlichkeitsschutz im Zivilrecht* (Heidelberg: Müller 1983) 12; Claus-Wilhelm CANARIS: *Grundrechte und Privatrecht Archiv für die civilistische Praxis* 1984/3, 201–246.

hordozói továbbra is az államok. Az államoknak az emberi jogokkal kapcsolatos általános, nemzetközi jogi kötelessége az elismerés, a védelem és az érvényesülés biztosítása. E kötelesség – ideális esetben – alkotmányjogivá transzformálódik az alkotmány közvetítésével, és az állam területén, illetve joghatósága körében tevékenykedő vállalatok vonatkozásában jelenti (a) közvetlen jogi eszközök megalkotását, amelyek azt célozzák, vagy az a hatásuk, hogy az üzleti életben is tartsák tiszteltben az emberi jogokat; (b) közvetett jogi eszközök alkalmazását, mert az állam felelőssége a társasági jog vagy a munkajog alapjokonform megállapítása; (c) politikai stratégia kidolgozását, amelyet az állam felvilágosítás és ösztönzés céljából vezet be a vállalatok számára az emberi jogok tiszteltben tartása érdekében.

Az alkotmányokban meghatározott horizontális kötelességeknek az egyén védelme irányába mutató értelmezése e törekvéseket előmozdíthatja. Nem vitatva az alapjogok közvetlen horizontális hatályához kapcsolódó kételyeket, mégsem felelhető, hogy a multinacionális és transznacionális vállalatok rendkívül speciális, befolyásos és hatalmi túlsúllyal rendelkező magánjogi szereplők, ezért az egyénnel – sőt, akár az egyes államokkal – szemben mutatkozó dominanciájuk miatt megfontolandó lehet a közvetlen horizontális hatály elismerése bizonyos jogviszonyokban.¹¹

II. A vállalatok alapjogi felelősségéről¹²

II.1. Az ENSZ törekvései: üzlet és emberi jogok keretprogram

Azok a törekvések, amelyek az emberi jogok érvényesítésére irányulnak az üzlet világában (*business and human rights*, BHR), látszólag a 2000-es évek kezdete óta szárbá szökkent új mozgalmat jelentenek, azonban gyökerei már megtalálhatók a vállalatok társadalmi felelősségének koncepciójában (*corporate social responsibility*, CSR),¹³ és összefügg a *compliance*

egyre tudatosabb vállalati alkalmazásával is.¹⁴ Ezért a kezdeményezés nem tekinthető teljesen újnak, sokkal inkább az 1980-as évek második fele óta felismert kihívásról beszélhetünk. Az utóbbi évtizedekben számos kutatási projekt, valamint multidiszciplináris megközelítést alkalmazó szakkönyv és tanulmány fejt ki a kérdéskört.¹⁵ Az emberi jogok üzleti életben való érvényesítéséről folyó párbeszéd fő célkitűzése a (nemzetközi jogi eredetű) emberi jogi kötelezettségvállalások kiterjesztése a multinacionális, transznacionális és egyéb vállalatokra. Ez a cél nagyratörőbb, mint a pusztán önszabályozáson alapuló társadalmi felelősségvállalás (CSR), mivel kikényszeríthető kötelezettségek fokozatos megteremtését és a vállalatok által vagy közrehatásukkal okozott emberijog-sértések miatti felelősség megalapozását irányozza elő. A nemzeti alkotmányjog oldaláról e törekvések felvetik egyrészt az alapjogok a nemzeti bíróságok extraterritoriális joghatóságának problematikáját, valamint a *due diligence* jogalkotás kérdését.

Előjáróban azt érdemes még kiemelni, hogy az „üzleti és emberi jogok” nemzetközi jogi szempontból a fejlődés jelenlegi fokán még sokkal inkább politika, nem pedig érvényesíthető jogi keret. A kijelölt irány azonban előremutató, s talán a nem túl távoli jövőben már hatékony jogi eszközök is rendelkezésre

1970-es évek eleje óta használatos. A CSR az üzleti modellbe integrált vállalati önszabályozás egyik formája, amelynek révén maga a vállalat garantálja és monitorozza a jogi, az etikai és a nemzetközi követelmények megtartását. Eredetileg a CSR-t önkéntesnek és a jogtól elkülönülőnek tekintették. Napjainkban a CSR normatívitását az emberi jogi, munkajogi, környezetvédelmi és korrupcióellenes szabályok hatása növeli. Lásd Karin BUHMANN: *Business and Human Rights: Analysing Discursive Articulation of Stakeholder Interests to Explain the Consensus-based Construction of the »Protect, Respect, Remedy UN Framework«*, *International Law Research* 2012/1, 88–102.

¹⁴ Lásd átfogóan AMBRUS István – FARKAS Ádám: *A compliance alapkérdései – az etikus vállalati működés elmélete és gyakorlata* (Budapest: Wolters Kluwer 2022).

¹⁵ Lásd pl. Klaus M. LEISINGER: *Business and human rights*, in Marco KEINER (szerk.): *The Future of Sustainability* (Springer 2006) 117–151.; Richard FALK: *Interpreting the Interaction of Global Markets and Human Rights*, in Alison Brysk (szerk.): *Globalization and Human Rights* (Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press 2002); Marion WESCHKA: *Human Rights and Multinational Enterprises: How Can Multinational Enterprises Be Held Responsible for Human Rights Violations Committed Abroad?* *Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht* (66) 2006, 625–661.; Florian WETTSTEIN: *Multinational Corporations and Global Justice* (Stanford, California: Stanford University Press 2009); Sarah JOSEPH: *Corporations and Transnational Human Rights Litigation* (Oxford – Portland, Oregon: Hart 2004); Janet DINE: *Companies, International Trade and Human Rights* (Cambridge: Cambridge University Press 2007); Radu MARES (szerk.): *The UN Guiding Principles on Business and Human Rights: Foundations and Implementation* (Leiden–Boston: Martinus Nijhoff Publishers 2012); John G. RUGGIE: *Just Business: Multinational Corporations and Human Rights* (New York – London: Norton 2013); Tamara TAKÁCS: *Human rights in trade: The EU's experience with labour standards conditionality and its role in promoting labour standards in the WTO*, in Jan Erik WETZEL (szerk.): *The EU as a „Global Player” in the Field of Human Rights* (Routledge 2012) 97–112.; Nora GÖTZMANN (szerk.): *Handbook on Human Rights Impact Assessment* (Cheltenham: Edward Elgar Publishing 2019); Sára HUNGLER: *The Dual Nature of Employee Involvement* (Budapest–Paris: L'Harmattan 2020).

¹¹ A realitásoknál maradva, érdemes megemlíteni, hogy a bíróságok, még az Európai Bíróság is nagyon óvatosan bánt a (közvetett) horizontális hatás elismerésével vállalati ügyekben. Lásd pl. a Viking, Laval (a kollektív fellépéshez való jogról, amely lehetővé teszi a közvetett horizontális hatást) és Dominguez (a fizetett éves szabadsághoz való jogról, amely nem biztosítja egyértelműen a horizontális hatást) ügyeket: C-438/05, International Transport Workers' Federation and Finnish Seamen's Union v. Viking Line ABP and OÜ Viking Line Eesti [2007] ECLI:EU:C:2007:772; C-341/05, Laval v. Svenska Byggnadsarbetareförbundet [2007] ECLI :EU:C:2007: 809; C-282/10, Maribel Dominguez v. Centre informatique du Centre Ouest Atlantique and Préfet de la région Centre [2012] ECLI :EU:C:2012:33.

Lásd továbbá SÁNDOR Lénárd: Az üzleti működés megítélése a regionális emberi jogi mechanizmusok felfogásában, *Alkotmánybírószági Szemle* 2021/2, 13–24.

¹² Bővebben lásd CHRONOWSKI Nóra: *Alkotmányosság három dimenzióban* (Budapest: ELKH TK JTI 2022) 27–36., SÁNDOR Lénárd: Vállalati társadalmi felelősségvállalás a nemzetközi jogban, *Jogtudományi Közlöny* 2017/4, 173–182., CHRONOWSKI Nóra: Üzlet és emberi jogok – nemzetközi törekvések és alkotmányjogi korlátok, *JURA* 2013/2, 7–16.

¹³ A „vállalatok társadalmi felelősségvállalása” (Corporate Social Responsibility, CSR) kifejezés az 1960-as évek vége,

állnak majd az emberi jogokat érintő globalizációs kihívásra adott válaszként. Az ENSZ „üzlet és emberi jogok” koncepciójának korlátai egyelőre egyfelől a nemzetközi emberijog-érvényesítési mechanizmus gyengeségei, másfelől bizonyos alkotmányjogi dogmák az emberi jogok közvetlen horizontális hatályával, az extraterritoriális joghatósággal és a nemzetközi jog formális alkalmazásával kapcsolatban. Az ENSZ „üzlet és emberi jogok” keretprogramjának az „elvi pragmatizmuson”¹⁶ alapuló megvalósítása érdekében bizonyos fokú alkotmányjogi paradigmaváltásra is szükség van, de az is előremutató lehet, ha bíróságok a nemzetközi standardokra figyelemmel kiaknázzák az alkotmányjogi konvergencia előnyeit.

A multinacionális vállalatok közvetlen vagy közvetett módon okozhatnak alapjog-sértést.¹⁷ Közvetlen jogsértés, ha a vállalkozás például gyermek- vagy kényszermunkát vesz igénybe, nem gondoskodik biztonsági és egészségügyi garanciákról, embertelen munkakörülményeket teremt, szennyezi a környezetet, vagy nemi, faji, etnikai, vallási stb. alapon diszkriminál a munkahelyen. Közvetetten – tipikusan fegyveres konfliktusok idején, vagy autoriter, totalitárius rendszert kiszolgálva – a multinacionális cég résztvevője vagy haszonélvezője lehet a fogadó állam által okozott emberijog-sértéseknek (például a békés gyülekezéshez való jog durva korlátozásának vagy a szakszervezeti működés kiüresítésének).¹⁸

Érzékeltessük ezt néhány aktuális példával.

Albemarle, Antofagasta, Barrick Gold és BHP per (a réz- és lítiumkitermelés környezeti kárai miatt, Chilében): 2022 márciusában Chile pert indított az Albemarle, az Antofagasta, a Barrick Gold és a BHP tulajdonában lévő bányák ellen, mivel állítólag az északi Atacama-sósíkságon található rézbányáik és lítiumüzemük túlzott vízkivétele miatt környezeti károkat okoztak. A vállalatok tagadják a vádakokat. A per folyamatban van.

Lithium Nevada per (elektromos járművek akkumulátoraihoz szükséges lítiumbánya engedélyezése az USA-ban, lezárt ügy): 2021 elején egy farmer pert indított az Egyesült Államok nevadai kerületi bíróságán, hogy megakadályozza, hogy a Lithium Nevada egy lítiumbányát építsen a nevadai sivatagban. Ez a keresetet, valamint más, környezetvédők és indián törzsek által indított pereket az amerikai kerületi bíróság egyesítette. A Bureau of Land Management 2021 januárjában, a Trump-kormányzat utolsó napjaiban hagyta jóvá a vállalat bányára vonatkozó tervét. Miranda Du amerikai kerületi bíró 2023. február elején úgy döntött, hogy a minisztérium jóváhagyása a Lithium Nevada bányatervére vonatkozóan megfelel a szövetségi törvényeknek. Az ellenzők azzal érveltek, hogy a projektet nem szabadna engedélyezni egy 1872-es tör-

vény és egy 2022-es, a 9. kerületben hozott ítélet alapján, amely lehetővé teszi az értékes fémek bányászását szövetségi földeken, de más, a bányászathoz kapcsolódó gyakorlatokat, például a kőzetek elhelyezését nem. Du bíró egyensúlyt teremtett a közvetlen környezeti károk és a hosszabb távú éghajlati hatások között, és úgy ítélte meg, hogy az utóbbiak elsőbbséget élveznek. A bíró azonban azt is megkérdezte a Bureau of Land Managementtől, hogy a Lithium Nevadának joga van-e a bányahulladékot a közeli 1300 hektárnyi földterületen elhelyezni. 2023 februárjában három indián törzs sürgősségi indítványt nyújtott be a 9. Kerületi Fellebbviteli Bírósághoz, hogy megakadályozzák a bányaprojekt előrehaladását. Az amerikai őslakos törzsek azzal érveltek, hogy a Bureau of Land Management visszatartott kritikus információkat a nevadai állami műemlékvédelmi hivataltól, és hamisan állította be, hogy milyen mértékben konzultált a helyi törzsekkel a projektről. A törzsek emellett azt állították, hogy a Bureau of Land Management megsértette a szövetségi földpolitikai irányítási törvényt, a nemzeti műemlékvédelmi törvényt és a nemzeti környezetvédelmi törvényt. A bíróság elutasította a kérelmet, és a bánya építése 2023 márciusának elején megkezdődött. A Bíróság nem indokolta, hogy miért utasította el a sürgősségi végzést.¹⁹

Minera El Abra per (a rézbányából származó kénssav okozta károk miatt, Chilében benyújtott kereset): Chile északi részén élő őslakos közösség tagjai 2022 decemberében pert indítottak a Minera El Abra bányavállalat ellen. A közösség azzal érvel, hogy a vállalat kénssavkiomléssal járult hozzá a környezeti, területi és régészeti károkhoz. Az ügy folyamatban van.

TÜV SÜD & Vale büntetőjogi per (a Brumadinho gát összeomlásával kapcsolatban, Brazíliában benyújtott kereset): 2019. január 25-én a brazil Vale bányavállalat tulajdonában lévő Córrego do Feijão gát összeomlott, ami 270 ember halálát és széles körű környezeti károkat okozott. A brazil ügyészek 2020 februárjában vádat emeltek a Vale és a TÜV SÜD ellen állatvilág elleni bűncselekményekkel, növényvilág elleni bűncselekményekkel és környezetszennyezéssel összefüggésben. Tizenhat vezető súlyos emberöléssel vádoltak meg. Az ügyészek azt állítják, hogy a Vale és a TÜV SÜD vezető vállalati tisztviselői az összeomlást megelőző hónapokban tudták, hogy a gát nem biztonságos. Mindkét vállalat vitatja ezt az állítást. Az ügy folyamatban van.

A vállalatok nemzeti és nemzetközi szintű szerepének növekedésével az ENSZ napirendjére került az üzleti élet hatásának elemzése az emberi jogok gyakorlására. Az utóbbi évtizedben az ENSZ emberi jogi szervezetei folyamatosan vizsgálják az üzleti szereplők emberi jogi felelősségét, és megpróbálják feltérképezni, miként kérhető számon a vállalatokon a tevékenységük emberi jogokra gyakorolt hatása.²⁰

¹⁶ A kifejezést lásd „Just Business” – Ruggie on Business and Human Rights at the UN, [business-humanrights.org/en/latest-news/lithium-nevada-lawsuit-re-approval-of-lithium-mine-for-electric-vehicle-batteries-usa/](https://www.business-humanrights.org/en/latest-news/lithium-nevada-lawsuit-re-approval-of-lithium-mine-for-electric-vehicle-batteries-usa/)

¹⁷ Denis G. ARNOLD: Corporations and Human Rights Obligations, *Business and Human Rights Journal* 2016/2, 255–275.

¹⁸ WESCHKA: *Human Rights* 626–627.; David WEISSBRODT: Business and Human Rights, *University of Cincinnati Law Review* (74) 2005, 57–58.; LEISINGER: *Business* 117.

¹⁹ Business & Human Rights Resource Center: Lithium Nevada Lawsuit, www.business-humanrights.org/en/latest-news/lithium-nevada-lawsuit-re-approval-of-lithium-mine-for-electric-vehicle-batteries-usa/

²⁰ Business and human rights – UN High Commissioner for Human Rights, www.ohchr.org/en/business-and-human-rights

Az egyetemes stratégiák és eszközök kidolgozásához az a szükségszerű felismerés vezetett, hogy az emberi jogi tárgyú egyezmények az üzleti szereplők számára csupán közvetett emberi jogi kötelezettségeket teremtenek. A vállalatok közvetlen kötelezettségeinek meghatározását célzó első kísérletek többé-kevésbé sikertelenek vagy túl „puhák” voltak, mindazonáltal számos tanulsággal szolgálnak. Ezek közül említést érdemelnek az ENSZ transznacionális vállalatokra szakosodott bizottságának tervezetei, amelyek az 1970-es évek végétől kezdve a vállalatoknak szóló magatartási kódex összeállítását célozták,²¹ valamint a Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezet (OECD) irányelvei²² és a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet (ILO) háromoldalú deklarációja,²³ amelyek a felelős üzleti magatartást a szervezetek kompetenciájába tartozó területeken törekedtek előmozdítani.²⁴

Az ENSZ Globális Szerződését – amely az üzleti élet egyfajta önkéntes keretmegállapodása, és célja a fenntartható, stabil, befogadó globális gazdaság megteremtése – Kofi Annan főtitkár terjesztette elő 1999-ben, s elfogadására 2000-ben került sor. A Globális Szerződés jogi kötőerővel nem rendelkező alapelvek foglalata az emberi jogok, a munka világának standardjai, a környezet védelme és – 2004 óta – a korrupció elleni küzdelem tárgykörében. A svájci Davosban rendezett Világgazdasági Fórumon 1999. március 31-én Kofi Annan ENSZ főtitkár felhívta a világ üzleti vezetőit, hogy csatlakozzanak a Globális Szerződéshez (*Global Compact*), elősegítve ezáltal az emberi jogoknak, a környezetnek, a munkaügyi szabványoknak a védelmét mind saját vállalati működési körükben, mind támogatva az erre szakosodott megfelelő intézményeket.²⁵

Míg a vertikális alapkötelezések tipikusan szerepelnek a nemzeti alkotmányokban, addig a horizontális kötelezéseket kevés alkotmány hangsúlyozza. Ennek az lehet az indoka, hogy alkotmányba foglalással a horizontális kötelezések is vertikálissá transzformálódnának, vagyis az állam felhatalmazást nyerne azok részletes szabályozására és kikényszerítésére, amelyvel túlzottan beavatkozna a társadalom organikus viszonyaiiba. Az ENSZ Emberi Jogi Bizottságának egyik albizottsága 2003-ban tett ugyan kísérletet a társadalmi kötelezésekről (vagyis a vállalatok emberi jogi kö-

töttségéről) szóló deklaráció megfogalmazására, azonban a kezdeményezés nem jutott az Emberi Jogi Tanács elé.²⁶ A tervezetet minden érintett – NGO-k, vállalatok – részéről éles kritika érte többek között hatálya, pontatlan fogalomhasználata, bizonytalan jogi státusa és kötőereje miatt. Arnold értékelése szerint a tervezet „nem határozta meg mindenki számára elfogadható módon a kötelezettségek körét, s ezáltal sokkal inkább aláásta, mint előmozdította volna, hogy a vállalatok hozzájáruljanak a mindenki számára megfelelő életszínvonalat garantáló emberi jogok érvényesüléséhez”.²⁷

2005-ben John Ruggie-t, a Harvard Egyetem professzorát az ENSZ-főtitkár különmegbízottjává nevezték ki azzal a feladattal, hogy térképezze fel az összes fontos kérdést, amely az üzleti szereplők alapjogi kötelezettségeivel függ össze. Az Emberi Jogi Tanács Ruggie jelentéseit egyhangúlag fogadta el, első alkalommal 2008-ban, majd a végleges változatot 2011-ben.

A különmegbízott tevékenységének eredményeképpen sokkal világosabban elhatárolható a kormányok és az üzleti vállalkozások feladata, felelőssége az emberi jogok tiszteletben tartása és védelme terén. Közelebből, az egyre szélesebb nemzetközi konszenzus elvezetett az ENSZ-nek az üzlet és az emberi jogok kapcsolatáról szóló „Védelem, tisztelet, jogorvoslat” keretprogramjához (*UN „Protect, Respect and Remedy” Framework on human rights and business*), amelyet a különmegbízott dolgozott ki. Az ENSZ Emberi Jogi Tanácsa 2011. június 16-án hagyta jóvá azokat az irányelveket, amelyek az emberi jogok hatékonyabb érvényesülését célozzák az üzleti világban (*UN Guiding Principles on Business and Human Rights*) és a keretprogram végrehajtását szolgálják.²⁸ Ezzel első alkalommal sikerült olyan globális standardot megállapítani, amely alkalmas az üzleti tevékenység emberi jogokra gyakorolt káros hatása ellen védelmet nyújtani.²⁹

A keretprogram és az irányelvek hangsúlyozottan nem azzal az igénnyel készültek, hogy új nemzetközi jogi kötelezettségeket keletkeztessenek, csupán, hogy levonják a következtetéseket a meglévő állami és vállalti standardokból és gyakorlatból, átfogó, koherens és univerzálisan – vagyis nem csupán transznacionális, hanem nemzeti, közép- és kisvállalkozások számára is – alkalmazható mintaként.

²¹ Lásd pl. United Nations Draft International Code of Conduct on Transnational Corporations, 23 I.L.M 626 (1984).

²² A multinacionális vállalatoknak szóló OECD irányelvek a felelős üzleti magatartásra vonatkozó ajánlások, amelyeket – a világ minden égtáját és a közvetlen külföldi befektetések 85%-át reprezentáló – 44 állam ajánl a vállalkozások figyelmébe, függetlenül működésük helyétől. Az 1976-ban elfogadott irányelveket 2011-ben ötödik alkalommal dolgozták át a korszerűsítés igényével. Bővebben lásd 2011 Update of the OECD Guidelines for Multinational Enterprises, mneguidelines.oecd.org/targeted-update-of-the-oecd-guidelines-for-multinational-enterprises.htm

²³ Az ILO 1977-ben elfogadott háromoldalú deklarációja a multinacionális vállalatokra vonatkozó alapelvekről és a szociálpolitikáról. Bővebben lásd Tripartite declaration of principles concerning multinational enterprises and social policy (MNE Declaration) – 5th edition 2017, www.ilo.org/empent/Publications/WCMS_094386/lang-en/index.htm

²⁴ WEISSBRODT: *Business* 62–63.

²⁵ United Nations Global Compact, unglobalcompact.org/

²⁶ Draft Norms on the Responsibilities of Transnational Corporations and Other Business Enterprises with Regard to Human Rights, E/CN.4/Sub.2/2003/12 (2003), hrlibrary.umn.edu/links/NormsApril2003.html. Ugyanakkor érdemes megjegyezni, hogy a kárfelelősség kérdésében az univerzális kodifikáció más területeken is számos buktatóval jár. Lásd ehhez KECSKÉS Gábor: A nemzetközi jog által nem tiltott magatartásból eredő felelősség kodifikációtörténete, *Jog – Állam – Politika* 2020 (Különszám) 51–57.

²⁷ ARNOLD: *Corporations* 9. Lásd még LEISINGER: *Business* 2.

²⁸ Guiding Principles on Business and Human Rights: Implementing the United Nations „Protect, Respect and Remedy” Framework. Report of the Special Representative of the Secretary-General on the issue of human rights and transnational corporations and other business enterprises, John Ruggie. Human Rights Council, Seventeenth session, 21 March 2011, A/HRC/17/31.

²⁹ OHCHR and business and human rights, www.ohchr.org/en/business-and-human-rights

A keretprogram címzettje minden állam és minden vállalat (függetlenül mérettől, szektortól, tulajdonosi szerkezettől, elhelyezkedéstől). Célja a társadalmilag fenntartható globalizáció (az egyének és közösségeik védelme érdekében). Az univerzális program korláta, hogy nem keletkeztet új nemzetközi jogi köteletséget és nem érinti az államok vállalt emberi jogi kötelességeit. Alkalmazási standardok: diszkrimináció-mentesség, különös figyelem a sérülékeny csoportok jogaira és igényeire, férfiak és nők egyenjogúságára.

A keretprogram három pilléren nyugszik. Az első az államok kötelessége, hogy megfelelő politikai, szabályozási és jogalkalmazási eszközökkel védelmet nyújtson a harmadik személyek (különösen az üzleti vállalkozások) által okozott emberijog-sértések ellen. Ez a pillér a legrészletesebben kidolgozott, mivel az ENSZ továbbra is az államokra számít elsődlegesen az alapjogok védelmében, akkor is, ha az alapjogsértést vállalat okozza. A második a vállalatok felelőssége az emberi jogok tiszteletben tartására, amely azt jelenti, hogy a cégeknek kellő gondossággal kell eljárniuk az emberijog-sértések elkerülése érdekében, és tudatosan foglalkozniuk kell azokkal a káros hatásokkal, következményekkel, amelyeket előidéznek vagy előidézhetnek. A harmadik, hogy a jogsértések áldozatai számára biztosítani kell a hatékony – bírói és bíróságon kívüli – jogorvoslathoz való hozzáférést. Mindegyik pillér nélkülözhetetlen összetevője a megelőző és jogorvoslati típusú eszközöket kombináló, dinamikus rendszernek: az államok védelmi kötelessége azért, mert ez a nemzetközi emberijog-védelmi rendszer eredője; a vállalatok tiszteletben tartási kötelessége azért, mert ez alapvető társadalmi elvárás az üzleti világgal szemben az emberi jogok érvényesülése érdekében; a jogorvoslathoz való hozzáférés pedig azért, mert még a legkörültekintőbb intézkedések sem előzhetnek meg minden jogsértést.³⁰

A keretprogram azonban nyilvánvalóan nem kötelező nemzetközi emberijog-védelmi eszköz. A vállalatok felelősségre vonása nem érvényesíthető hatékonyan a létező mechanizmusok útján. Vega, Mehra és Wong megállapítása szerint, miközben a keretprogram és a kapcsolódó irányelvek tartalmaznak pozitív elemeket, elmulasztanak hatékony mechanizmust kialakítani a vállalatok által okozott számos jogsértés feltárására, továbbá nemzetközi szinten igénybe vehető jogorvoslatot sem teremtenek olyan esetekre, amikor a nemzeti jogvédelmi rendszer nem hatékony vagy egyáltalán nem működik.³¹

A következőkben olyan alkotmányjogi kérdésekről lesz szó – a bíróságok extraterritoriális joghatóságáról és a *due diligence* jogalkotásról –, amelyek átértékelésre, dogmatikai újragondolásra késztetnek a multinacionális vállalatok emberijog-sértésekért viselt felelősségének érvényesítése érdekében – nemzeti szinten.

II.2. Extraterritoriális igényérvényesítési kísérletek és azok tanulságai

Az extraterritorialitás problémája azzal függ össze, hogy a nemzetközi jog az államokat tartja felelősnek az emberijog-sértésekért és nem a multinacionális vagy transznacionális vállalatokat. Az államoknak mint kötelezetteknek kell garantálniuk, hogy a vállalatok (illetve az azokat alkotó társaságok) ne sértsék meg az emberi jogokat azon a területen, ahol működésüket, tevékenységüket kifejtik.

Elsődlegesen a fogadó államnak (amelyben a multinacionális vállalat működik vagy ahol a potenciális emberijog-sértés felmerül) kellene garanciákat kiépítenie az emberijog-sértések ellen, nemzeti jogalkotási és jogalkalmazási mechanizmusain keresztül. Gyakori azonban, hogy a multinacionális vállalatok dominanciája, mobilitása miatt, vagy az adott ország rászorultsága, gazdasági érdekei következtében a fogadó állam által biztosított garanciák nem elégségesek. Jellemző például a fejlődő országokban, hogy a kormányok nem lépnek fel a multinacionális vállalatok emberijog-sértései ellen, mert szükségük van a külföldi befektetésre, a munkahelyekre, a technológiára, vagy egyszerűen nem rendelkeznek megfelelő eszközökkel (ideértve a pénzügyi eszközöket, a jogi eljárásokat, a nem korrupt bírósági szervezetet), hogy szankcionálják az emberi jogi visszaéléseket, bár elvileg készek lennének rá.³²

Erre tekintettel logikus lépésnek tűnik, ha a multinacionális vállalat által előidézett jogsértések áldozatai a kártérítés érdekében a származási országban (vagyis abban az államban, ahol bejegyezték) próbálják megperelni a társaságot a külföldön tanúsított magatartásáért. Weschka szerint igaz, hogy a származási ország jelenleg nem felelős a nemzetközi jog szerint, ha elmulasztja a transznacionális vállalatok külföldi tevékenységében előállt visszaállagok megelőzését, szankcionálását vagy szabályozását, azonban a származási államnak tipikusan magas szintű alapjogi standardjai, fejlett eljárásjoga, működő és pártatlan bírósági szervezete van, azt pedig a nemzetközi jog is elismeri, hogy „a származási országnak joga van extraterritoriális joghatóság gyakorlására az állampolgárai felett, ha azok külföldön jogellenes magatartást tanúsítanak”.³³ Így a nemzeti bíróságoknak lehetősége lenne elbírálni a multinacionális vállalatok külföldön elkövetett emberi jogi visszaéléseit és horizontálisan érvényesíteni az alapjogi normákat.

Jellemzően *common law* jogrendszerű országokban – egyesült államokbeli, kanadai, ausztrál és egyesült királyságbeli bíróságok előtt – számos keresetet nyújtottak már be anyavállalatok ellen.³⁴ A transznacionális emberi jogi igényérvényesítés szempontjából a legígéretesebb jogszabálynak az 1789. évi egyesült államokbeli *Alien Tort Statute* (ATS)³⁵ tűnt, amely közel

³⁰ Guiding Principles on Business and Human Rights.

³¹ Connie de la VEGA – Amol MEHRA – Alexandra WONG: *Holding Businesses Accountable for Human Rights Violations – Recent Developments and Next Steps. Dialogue on Globalisation* (Friedrich Ebert Stiftung 2011) 1. library.fes.de/pdf-files/iez/08264.pdf

³² WESCHKA: *Human Rights* 628–629.; JOSEPH: *Corporations* 9–10.

³³ WESCHKA: *Human Rights* 629.; JOSEPH: *Corporations* 11–12.

³⁴ Olivier De SCHUTTER: *Transnational Corporations and Human Rights: An Introduction* (London: Hart 2006).

³⁵ 28 U.S.C. §1350. – külföldiek kártérítés iránti igényei (*alien's action for tort*).

kétszáz éven át „szunnyadt”, amikor is a jogvédők kreatív módon hivatkozni kezdtek rá az 1980-as évektől fogva annak érdekében, hogy nemzetközi emberi jogi ügyeket az Egyesült Államok bíróságai elé vihesenek. Az ATS megállapítja a szövetségi bíróságok joghatóságát külföldiek nemzetközi jog megsértésére alapított kártérítési igényei tekintetében.³⁶ Önmagában az ATS azonban nem tudja megoldani a multinacionális vállalatok felelősségének a problémáját, mivel a bíróságok számos körülményt mérlegelnek a transznacionális igényérvényesítés során, mint például a hatalommegosztás elvét, a „state action” doktrínát, politikai kérdéseket, a szuverén immunitást, nemzetközi udvariassági megfontolásokat, a „vállalati fátyol” problémáját vagy a „forum non conveniens” elvét.³⁷

2013 áprilisában a precedens-értékű Kiobel-ügyben az Egyesült Államok bíróságai jelentősen szűkítették az ATS hatókörét és korlátozták a joghatóságot a külföldi emberi jogi ügyekben.³⁸ A nigériai állampolgárságú, de az Egyesült Államokban élő felperesek az ATS alapján keresetet nyújtottak be a szövetségi bíróságon, azt állítva, hogy az alperesek – meghatározott holland, brit és nigériai társaságok – segítették és ösztönözték Nigéria kormányát a nemzetközi jog elleni jogsértések elkövetésében Nigéria területén. Az ATS szerint: „A helyi bíróságok eredeti joghatósággal rendelkeznek valamennyi, külföldiek által indított, kizárólag kártérítési felelősség megállapítására irányuló polgári eljárásra, amennyiben a károkozás a nemzetközi jog sérelmével vagy az Egyesült Államok által kötött nemzetközi szerződés megsértésével történt.”³⁹ A helyi bíróság a kérelmezők számos követelését elutasította, a US Court of Appeals for the Second Circuit (az Egyesült Államok New York-i Második Körzeti Fellebbviteli Bírósága) viszont a teljes keresetet elutasította, azon az alapon, hogy az ATS nem alkalmazható vállalatokra, mivel a vállalati felelősség nem olvasható ki a nemzetközi szokásjogból. Az ügy a Legfelső Bíróság elé került, amelynek döntését az „extraterritorialitás elleni vélelem” határozta meg. Eszerint vélelmezni kell, hogy a Kongresszus főszabály szerint nem azzal a szándékkal alkotja meg a törvényeket, hogy azokat az Egyesült Államok területén kívül alkalmazzák, kivéve, ha világosan kifejezésre juttatja ennek ellenkezőjét. Addig azonban, amíg a releváns magatartás bizonyos részét az Egyesült Államokban tanúsították, az ATS alapján benyújtott igények fenntarthatók. Az ítéletet követően az emberi jogi aktivisták számára sokkal nehezebb lesz egyesült államokbeli vállalatokat perelni azok külföldön kifejtett tevékenysége miatt.⁴⁰

Amint azt az amerikai bíróságok Kiobel utáni ítéletei már megmutatták⁴¹ – bár az ATS alkalmazása előtt

nem zárták be teljesen az ajtót –, a felperesek többnyire arra támaszkodhattak, hogy olyan szövetségi törvények alapján érvényesíthetnek párhuzamos követeléseket, amelyek kifejezetten extraterritoriálisak, de a saját szűk körülményeikre korlátozódnak. Végül az ATS-ajtót a Jesner kontra Arab Bank-ügyben⁴² 2018. április 24-én a Legfelső Bíróság 5:4 arányban hozott döntése zárta be. A kérelmezők az Alien Tort Statute (ATS) alapján nyújtottak be keresetet, azt állítva, hogy ők vagy azok a személyek, akik nevében követeléseiket érvényesítik, külföldön elkövetett terrorcselekmények következtében sérültek meg vagy haltak meg, és hogy ezeket a cselekményeket részben az alperes Arab Bank, PLC, egy jordániai pénzügyintézet, amelynek New York-i fiókja van, okozta vagy segítette elő. Azt kérték, hogy a bankot tegyék felelőssé emberi közreműködőnek – köztük magas rangú banki tisztviselőknek – a magatartásáért. Azt állították, hogy a bank a New York-i fiókját arra használta, hogy a terroristák számára előnyös, dollárban denominált tranzakciókat számoljon el a bankközi fizetési rendszeren (CHIPS) keresztül, és hogy pénzt mosson egy texasi székhelyű, állítólag a Hamászhoz kapcsolódó jótékonyági szervezet számára. A Legfelső Bíróság tagjainak többsége arra a következtetésre jutott, hogy külföldi vállalatok nem perelhetők be az Egyesült Államokban az emberi jogok külföldi megsértésében való bűnrészességért és a vállalatok nem perelhetők be az ATS alapján. A bíróságok nem alkalmasak arra, hogy meghozzák a külföldi vállalatok felelősségével járó szükséges politikai ítéleteket és a kongresszus kifejezett felhatalmazására van szükség a külföldi alperesekkel szembeni nemzetközi emberi jogi követelésekkel kapcsolatos ügyekben. A Legfelső Bíróság hangsúlyozta a hatalmi ágak szétválasztásával, valamint a külkapcsolatokkal kapcsolatos aggályokat ezekben az esetekben és „éber őrködést” (*vigilant doorkeeping*) javasolt.⁴³

Érdeemes felidézni az Egyesült Királyságban formálódó gyakorlatot is. Ennek emblemikus esete a Vedanta-ügy:⁴⁴ a Vedanta Resources PLC (Vedanta) egy fém- és bányászati társaságok csoportjának angol holdingtársasága, beleértve egy zambiai társaságot, a Konkola Copper Mines PLC-t (KCM). A felperesek, zambiai állampolgárok, eljárást indítottak a Vedanta és a KCM ellen, azt állítva, hogy a KCM zambiai rézbányászati tevékenységei szennyezték a zambiai folyókat, ami kárt okozott nekik. A folyók vize többféleképpen szolgált a felperesek számára: ivóvízként, mosakodáshoz, öntözéshez és élelmiszerellátáshoz. Ebben a szakaszban az ügy csak a két alperes, a Vedanta

³⁶ JOSEPH: *Corporations* 10., 17.

³⁷ WESCHKA *Human Rights* 629–631.

³⁸ Kiobel v. Royal Dutch Petroleum Co., Decided 17 April 2013.

³⁹ 28 U.S.C. §1350.

⁴⁰ Rich SAMP: Supreme Court Observations: Kiobel v. Royal Dutch Petroleum & the Future of Alien Tort Litigation, www.forbes.com/sites/wlf/2013/04/18/supreme-court-observations-kiobel-v-royal-dutch-petroleum-the-future-of-alien-tort-litigation/

⁴¹ Sarei v. Rio Tinto, PLC, 671 F.3d 736, 11 Cal. Daily Op. Serv. 13106, 2011 Daily Journal D.A.R. 15607 (9th Cir. 2011);

Al Shimari v. Caci Premier Tech., Inc., 758 F.3d 516 (4th Cir. 2014); Balintulo v. Daimler AG, 727 F.3d 174 (2d Cir. 2013); Marco SIMONS: Post-Kiobel roundup: Apartheid case is not dismissed, but may soon be; some positive decisions from other courts (10 September 2013), earthrights.org/blog/post-kiobel-roundup-apartheid-case-is-not-dismissed-but-may-soon-be-some-positive-decisions-from-other-courts/

⁴² Jesner et al. v. Arab Bank, PLC, 808 F. 3d 144.

⁴³ Rebecca HAMILTON: Jesner v. Arab Bank, *American Journal of International Law* 2018/4, 720–727.

⁴⁴ Vedanta Resources PLC and another (Appellants) v. Lungowe and others (Respondents), [2019] UKSC 20, 10 April 2019, www.supremecourt.uk/cases/docs/uksc-2017-0185-judgment.pdf.

és a KCM feletti bírói joghatóságáról szól. A Vedanta azt állította, hogy a felperesek nem bizonyították, hogy a Vedanta ellen perelhető kérdés merült fel, mivel nem bizonyították, hogy a Vedanta a bánya üzemeltetésével kapcsolatban olyat tett volna, ami a felperesek javára sem a common law szerinti gondossági kötelezettséget, sem a zambiai környezetvédelmi, bányászati és közegészségügyi jogszabályok megsértésében résztvevőként törvényes felelősséget keletkeztetne. A Vedanta csupán közvetett tulajdonosa volt a KCM-nek, de nem több annál. A felperesek tagadták ezeket az állításokat, és azzal érveltek, hogy a Vedanta ellenőrzése a KCM felett bizonyított.

A bírósági értelmezés szerint az anyavállalat felelőssége a leányvállalata által okozott károkért az ellenőrzésen alapszik. 2019. április 10-én a Vedanta kontra Lungowe ügyben az Egyesült Királyság Legfelsőbb Bírósága megerősítette az angliai és walesi fellebbviteli bíróság döntését, amely szerint a Vedanta gondossági kötelezettséggel tartozhat a zambiai leányvállalata által üzemeltetett rézbánya szomszédai felé. Az ítélet három szempontból fontos.⁴⁵ Először is, a Vedanta kontra Lungowe ügyben az Egyesült Királyság Legfelsőbb Bírósága először állapította meg, hogy az anyavállalat (bár üzemeltetői minőségében) gondossági kötelezettséggel tartozhat a leányvállalat alkalmazottain kívüli felekkel szemben. Másodszor, ez a gondossági kötelezettség nem újszerű és ezért a bírói joghatóságra vonatkozó puhább teszt alkalmazható. Harmadszor, az Egyesült Királyság Legfelsőbb Bírósága tisztázta az eljárási láncért való felelősség jogalapját és hatályát.

Az angol jog szerint a bírói joghatóságot kétlépcsős elemzéssel határozzák meg. Először a bíróságnak meg kell határozni, hogy az állítások újszerűek-e és ha újszerűek, a joghatósági teszt szigorúbb. Másodszor, az első lépés eredménye alapján a bíróságnak az alkalmazandó tesztet kell alkalmaznia a joghatóság meghatározására. A Vedanta által a felperesekkel szemben esetlegesen fennálló gondossági kötelezettséget újszerű kategóriaként kezelve a fellebbviteli bíróság a Caparo Industries PLC kontra Dickman ügyben⁴⁶ hozott, úttörő jelentőségű ítéletben meghatározott háromtétel „Caparo-tesztet” alkalmazta: egyrészt a gondossági kötelezettségnek olyan kárra kell vonatkoznia, amely észszerűen előre látható; másrészt a felperes és az alperes közötti „közeli” vagy „szomszéd-sági” kapcsolatra kell vonatkoznia; és harmadrészt a bekövetkezett kárért való felelősségre vonásnak „igazságosnak és észszerűnek” kell lennie. A fellebbviteli bíróság megállapította, hogy a gondossági kötelezettség vitatható és engedélyezte az ügy tárgyalását. Mivel az ilyen típusú gondossági kötelezettség a Caparo-teszt hatálya alá tartozó új kategória, a Vedanta azt állította, hogy a fellebbviteli bíróságnak „óvatosabb, a bevett kategóriákkal analóg módon történő fokozatos megközelítést” kellett volna alkalmaznia és „részlete-szebben kellett volna megvizsgálnia a felperes ügyét”.

⁴⁵ Penelope BERGMAMP: UK Supreme Court enables expansive supply-chain liability, *corporatefinancelab.org/2019/04/30/uk-supreme-court-enables-expansive-supply-chain-liability/*

⁴⁶ [1990] 1 All ER 568, [1990] 2 AC 605; [1990] UKHL 2; Caparo Industries PLC v. Dickman [1990] UKHL 2 (08 February 1990).

Ha ezt tette volna, érvelt a Vedanta, megtagadta volna a joghatóság elismerését.

Az Egyesült Királyság Legfelső Bírósága megerősítette, hogy az angol bíróságok rendelkeznek joghatósággal a Vedanta elleni keresetek elbírálására. A fellebbviteli bírósággal ellentétben azonban megállapította, hogy a felperesek által állított gondossági kötelezettség nem újszerű. Az anyavállalatok felelőssége a leányvállalataik által okozott károkért – érvelt a Bíróság – nem eredményezi a gondossági kötelezettség egy különálló, új kategóriáját. A részvények tulajdonlása csupán lehetőséget ad az anyavállalat számára az ellenőrzésre, de nem biztosít tényleges ellenőrzést. „Minden attól függ, hogy az anyavállalat milyen mértékben és milyen módon élt a lehetőséggel, hogy átvegye, beavatkozzon, ellenőrizze, felügyelje vagy tanácsokkal lássa el a leányvállalat tevékenységét.”⁴⁷

Végül érdekességként utalunk rá, hogy a Kiobel-ügy hosszú utat járt be: az Egyesült Államokból Hollandiába érkezett 2017-ben. Kimenetelétől függően előkészítheti az utat a további európai üzleti emberi jogi perek előtt. Európai kontextusban az ügy a joghatóságtól, az alkalmazandó jogtól, az anyavállalati felelősségtől az állami szuverenitásig és a volt gyarmati államok felelősségéig terjedő kérdéseket vet fel a gyarmati uralom alól kikerült országokkal szemben.

A hágai (elsőfokú) bíróság 2019. május 1-jén hozta meg terjedelmes véleményét⁴⁸ az ügyben, és megállapította a joghatóságot.⁴⁹ Az eljárást az Ogoni 9 négy özvegye indította a Shell vállalatok ellen, köztük a Royal Dutch Shell PLC (London, Egyesült Királyság, hágai irodával) és a Shell Petroleum N.V. (Hága) ellen. Még emlékeztetünk, hogy a négy özvegy egyike, Esther Kiobel először az Egyesült Államokban indított pert a Shell ellen 2002-ben, és ebben az ügyben született a bemutatott 2013-as elutasító döntés.⁵⁰ Immár a holland bíróságok vizsgálják a Royal Dutch Shell angol-holland vállalat felelősségét, amiért 1995-ben a nigériai kormány által az „Ogoni kilencek” ellen elkövetett különböző emberi jogi visszaélésekhez nyújtott segítséget és felbujtást. Emlékeztetőül: abban az időben a Shell nagyszabású olajkitermelésben vett részt a Niger-deltában. Ez a tevékenység hatalmas környezeti károkat okozott a térségben, ami a helyi közösséget a Shell elleni tiltakozásra készítette. Megalakult egy tiltakozó csoport, a Movement for the Survival of the Ogoni People (MOSOP), amelynek vezetőit, az „Ogoni kilenceket” később őrizetbe vették és gyilkosság miatt bíróság elé állították, majd látszatper után halálra ítélték és kivégezték. Az elhunytak özvegyei, Esther Kiobel, Victoria Bera, Blessing Ken Nordu, Charity Levula a Shell ellen indítottak keresetet először az amerikai, majd pedig a holland bíróságok előtt.

⁴⁷ Vedanta Resources PLC and another (Appellants) v. Lungowe and others (Respondents), [2019] UKSC 20, 10 April 2019. 49.

⁴⁸ NL:RBDH:2022:2448.

⁴⁹ A hágai kerületi bíróság a Brüsszel Ia. cikk (1) bekezdése (lakóhely), a Brüsszel Ia. cikk (1) bekezdése (alperesek többsége/összekapcsolt követelések) és a Brüsszel Ia. cikk (1) bekezdése alapján fogadta el a joghatóságot.

⁵⁰ Kiobel v. Royal Dutch Shell, 569 U.S. 108 (2013).

A felperesek az anyavállalatokkal szembeni követeléseiket kifejezetten nem a felelősség megsértésére, a vállalati fátyol mögött meghúzódó angolszász jogalanyokra, a részvényesi felelősségre, a deliktális felelősségre vagy a gondatlanságra alapozzák. A felperesek azt állítják, hogy az anyavállalatokkal⁵¹ szembeni követeléseik alapja nem különbözik az SPDC (a Shell nigériai operatív társasága) követelésének alapjától. Ehelyett a bíróság az azonos tények által összekötött egyetemleges vagy többszörös károkozók elméletére alapozta elemzését. „A felperesek vádjának lényege, hogy az SPNV, az STTC és az SPDC közösen jártak el a felperesek által állított alapjogsérelmek tekintetében. A három alperessel szembeni követelések ugyanazon tényeken, körülményeken és jogalapokon alapulnak” (vélemény 4.26. pont). Azzal vádolják a Shellt, hogy megsértette az Emberi Jogok és Népek Jogainak Afrikai Chartáját és az 1979-es nigériai alkotmányt. Ez azért van így, mert az emberi jogok a nigériai jog szerint, amely *lex loci delicti*ként alkalmazandó, horizontális közvetlen hatályúak. A felperesek azzal érveltek, hogy az alperes társaságok bűnrészesek voltak az emberi jogok megsértésében, amelyet az akkori kormánnyal egyetemlegesen követtek el.

Az eljárás Hollandiában is hosszadalmas és számos nehézséget vet fel, különösen a joghatóság, az alkalmazandó jog, az érdemi kérdések körében, és gyakorlati akadályokkal is számolni kell (leginkább az időmúlás miatt egyre inkább ellehetetlenülő bizonyítás tartozik ide).

A bemutatott néhány ügy talán érzékelteti, milyen tarka képet mutat, ahogy a bírói gyakorlatban formálódik az emberi jogvétségekkel összefüggő extraterritoriális igényérvényesítés. Tisztább helyzetet teremthetne egyrészt az, ha az államok aktívabban élnének a *due diligence / duty of care* jogalkotással, másrészt, ha sikerülne a *soft law* felől a *hard law* irányába mozdulni egy üzlet és emberi jogok tárgyú nemzetközi egyezményrel – az utóbbira viszont rövid távon kicsi az esély, ezért maradunk a nemzeti lehetőségeknél.

III.3. A *due diligence* jogalkotás

Az extraterritoriális igényérvényesítésre tett kísérletek egyre növekvő száma, valamint az ENSZ keretprogramjáról kibontakozó intenzív párbeszéd már több államot ösztönzött arra, hogy a vállalatok emberi jogi gondossági kötelezettségeit jogalkotással is megerősítse. Az alábbiak ezt szemléltetik néhány európai példán.

A legnagyobb figyelem a francia fejleményeket kísértette a 2010-es évek közepén. Az anya- és alvállalkozó társaságok gondossági kötelezettségéről szóló francia törvény megalkotása hosszú folyamatának végére 2017. március 23-án került pont,⁵² amikor a francia Al-

kotmánytanács úgy döntött,⁵³ hogy a törvény szövegének jelentős része összhangban áll az alkotmánnyal.⁵⁴ A francia törvény négy év alatt született meg, amely a civil társadalmi szervezetek, a szakszervezetek és a parlamenti képviselők jelentős közös erőfeszítésével járt együtt. A nemzetgyűlés és a szenátus közötti intenzív parlamenti vitákat követően végül kompromisszum született a képviselők és a francia kormány között, amelyhez a civil társadalom aktívan hozzájárult. Ez vezetett a törvény végleges elfogadásához 2017. február 21-én, és ez történelmi előrelépésként értékelhető a vállalati elszámoltathatósági mozgalom szempontjából. Az új francia törvény gondossági kötelezettséget ír elő (*devoir de vigilance*) a Franciaországban két egymást követő adóévben bejegyzett olyan vállalatok számára, amelyek vagy legalább 5 ezer főt foglalkoztatnak saját maguk és franciaországi leányvállalataik révén, vagy legalább 10 ezer főt foglalkoztatnak saját maguk és franciaországi illetve külföldi leányvállalataik révén.⁵⁵

A francia jog szerint a gondossági kötelezettség hármas: vigilancia-terv (*plan de vigilance*) kidolgozása, közzététele és hatékony végrehajtása. A terv, amelyet az érdekelt felekkel közösen vagy többoldalú kezdeményezések keretében lehet kidolgozni, észszerű éberségi intézkedéseket tartalmaz a kockázatok megfelelő azonosítása és az emberi jogok és alapvető szabadságok súlyos megsértésének, valamint az egészséget, a biztonságot és a környezetet érintő kockázatok és súlyos károk megelőzése érdekében.⁵⁶

A törvény létrehoz egy mechanizmust a hármas gondossági kötelezettség betartásának biztosítására, valamint polgári jogi felelősségi rendszert az alapvető szabadságjogok, az egészség és biztonság vagy a környezet tényleges károsodása esetére. Sikertelen hivatalos felszólítást követően minden érintett (jogi érdekeltséggel rendelkező) személy kérheti az illetékes bíróságtól, hogy bírsággal (*astreinte*) sújtva kötelezze a vállalatot az éberségi terv kidolgozására, közzétételére, biztosítására és a hatékony végrehajtásról való elszámolásra. Az Alkotmánytanács döntése előtt a törvényjavaslat azt is lehetővé tette, hogy a bíró 10 millió euróig terjedő polgári jogi bírságot (*amende civile*) szabjon ki. Ezen túlmenően a vigilancia-tervüket nem vagy nem megfelelő vigilancia-tervvel rendelkező vállalkozások sértettjei kártérítést követelhetnek gondatlanság miatt. A gondossági kötelezettség magatartási normát határoz meg, és annak nem teljesítése jogi kötelezettségszegésnek minősülhet.

A vállalkozások tehát a francia polgári törvénykönyv 1240. és 1241. cikke alapján polgári jogi felelősségre vonhatók, amennyiben a jogszabályi kötelezettségeik elmulasztása összefüggésbe hozható a károsult

⁵¹ A négy alperes a Royal Dutch Shell, a Shell Petroleum NV, a Shell Transport and Trading Company és a Shell Petroleum Development Company of Nigeria Ltd (SPDC). Az SPDC az a nigériai leányvállalat, amely a Shell nigériai üzleti tevékenységét végezte az érintett időszakban.

⁵² Loi no. 2017-399 du 27 Mars 2017 relative au devoir de vigilance des sociétés mères et des entreprises donneuses d'ordre, www.legifrance.gouv.fr/loda/id/JORFTEXT000034290626

⁵³ A francia Alkotmánytanács 2017. március 23-i döntése, Décision no. 2017-750 DC, www.conseil-constitutionnel.fr/decision/2017/2017750DC.htm

⁵⁴ Sandra COSSART – Jérôme CHAPLIER – Tiphaine Beau de LOMENIE: The French Law on Duty of Care: A Historic Step Towards Making Globalization Work for All, *Business and Human Rights Journal* 2017/2, 317–323.

⁵⁵ COSSART – CHAPLIER – LOMENIE: *The French Law* 318–319.

⁵⁶ COSSART – CHAPLIER – LOMENIE: *The French Law* 320.

által elszenvetett kárral.⁵⁷ Mivel a francia jog szerint ez egy eljárási kötelezettség (*obligation de moyens*) és nem eredménykötelezettség (*obligation de résultat*), a bizonyítási teher a károsultat terheli, akinek bizonyítania kell, hogy a kötelezettségszegés az elszenvetett károkat okozta. A francia törvény jelentős mérföldkő az emberi jogok és a környezetvédelem vállalati tiszteletben tartásának javítása felé. Határozatával az Alkotmánytanács megerősítette, hogy kiegyensúlyozottabb és igazságosabb globalizációra van szükség, és hogy a vállalatokat világszerte felelősségre kell vonni tevékenységükért, ahelyett, hogy a vállalati fátyol mögé bújjanak. A vállalatok, a civil szervezetek és más érdekelt felek mostantól erős alkotmányos alapokkal rendelkeznek a jog alkalmazásához és végrehajtásához.⁵⁸

Svájcban 2020-ban került napirendre a *due diligence* szabályozás ügye. 2020. november 29-én a svájci polgárok hozhattak döntést a felelős üzleti kezdeményezésről. A népszavazást több mint 100 ezer választópolgár kezdeményezte, és a svájci szövetségi alkotmány módosítására irányult a kötelező emberi jogi gondosságról és a vállalati felelősségről szóló új rendelkezés bevezetésével. Ilyen esetben az eredményességhez mind az érvényesen szavazó választópolgárok, mind a kantonok (államok) többsége szükséges. Bár a részt vevő és érvényesen szavazó polgárok 50,7%-a elfogadta a kezdeményezést, a javaslat nem érte el a kantonok többségét, ezért a felelős üzleti vállalkozások kezdeményezést elutasították, de azért nem maradt hatástalan, mert a parlament a gyermekmunkával összefüggésben elfogadott egy *due diligence* szabályozást.⁵⁹

Németország és Norvégia a két legutóbbi állam, amely törvényeket alkotott a vállalatok számára az emberi jogi gondossági kötelezettségről.

Németország 2021. június 10-én fogadta el az ellátási láncra vonatkozó *due diligence* törvényt (*Lieferkettenstorgfaltspflichtengesetz*),⁶⁰ amely 2023. január 1-jétől hatályos. Ennek előzményeként említhető a KiK-ügy, amelyet Kristoffer Burck a következőképpen ismertet: „2012 szeptemberében egy karacsi (Pakisztán) textilgyárban keletkezett tűzben 260 ember életét veszítette és 32-en megsérültek. A vizsgálatok kimutatták, hogy a halálesetek és sérülések többsége megelőzhető lett volna, ha a gyár betartja az alapvető biztonsági előírásokat. A német KiK ruházati diszkont volt a gyár egyik legnagyobb vevője, termékeinek kb. 70 százalékát vásárolta meg. Ennek következtében a kritikusok azt állították, hogy a Kik részleges felelőséggel tartozik, mivel hatékonyan követelhetne volna az alapvető biztonsági előírások betartását. A KiK és az áldozatok jogvédő szervezetei közötti többéves tárgyalásokat követően a német kiskereskedő beleegyezett, hogy mintegy hatmillió dollár kártérítést fizet az áldozatoknak, de nem volt hajlandó elismerni a felelősségét. A tárgyalási folyamat során a KiK vállalta,

hogy a jövőbeni perekben lemond az elévülési szabályokra (az a határidő, amely meghatározza, hogy a káresemény után mennyi idő elteltével lehet pert indítani) vonatkozó követeléseiről. Több család elfogadhatatlannak találta ezt az ajánlatot, és úgy döntöttek, hogy polgári peres úton követelnek kártérítést a német bíróságokon. 2016-ban négy áldozat képviselője két civil szervezet támogatásával polgári pert indított a dortmundi regionális bíróságon. [...] A nemzetközi polgári jogvitákra vonatkozó uniós és német jog alapján a német bíróság a pakisztáni jogot alkalmazta a KiK pakisztáni vállalkozója által elkövetett emberi jogi jogsértésekért való felelősségének értékelésére. [...] Az alkalmazandó pakisztáni szokásjog szerint a testi sértéssel járó személyi sérüléssel kapcsolatos (ügynevezett deliktális) ügyek a sérelem bekövetkezésétől számított két év alatt évülnek el. [...] A bíróság végül eljárási okokból elutasította az ügyet, és így érdemi döntést nem hozott. [...] Bár a KiK-ügy nem teremtett precedenst az ellátási láncot megelőzően elkövetett emberi jogi jogsértésekért való felelősségre vonatkozóan, impulzust jelentett az ellátási láncra vonatkozó német nemzeti törvényt támogatók számára. Ezek a követelések közvetlenül kapcsolódnak a KiK-ügy eljárási okokból történő elutasításához és az érdemi döntés hiányához.”⁶¹

Szintén 2021 júniusában fogadta el a norvég parlament az emberi jogok és a munkavégzés emberi jogi átláthatóságát biztosító törvényt,⁶² amely 2022 július 1-je óta hatályos. A szabályozás célja azt előmozdítani, hogy a vállalkozások saját működésük, ellátási láncuk és üzleti kapcsolataik során tiszteletben tartsák az emberi jogokat és a tisztességes munkakörülményeket, valamint kötelezi a címzetteket, hogy hozzájáruljanak nyilvánosságra az alapjogi kérdésekkel kapcsolatos negatív hatásainak kezelésére vonatkozó tervüket.⁶³ A kellő gondossági eljárásnak magában kell foglalnia

⁶¹ Kristoffer BURCK: The German KiK Case: From Failed Case Towards National Supply Chain Legislation, *PILPG Blog* 7 December 2020, www.publicinternationallawandpolicygroup.org/lawyer-justice-blog/2020/12/7/the-german-kik-case-from-failed-case-towards-national-supply-chain-legislation, lásd még HORVÁTH Zsigmond: Ellátási láncszem – az üzlet és emberi jogok nemzetközi magánjogi kérdései a KiK-ügy fényében, *Nemzetközi Magánjogi Évkönyv* 2023, 170-185.

⁶² LOV-2021-06-18-99. A norvég törvény nem hivatalos angol fordítása: lovdata.no/dokument/NLE/lov/2021-06-18-99#:~:text=The%20Act%20shall%20promote%20enterprises,fundamental%20human%20rights%20and%20decent

⁶³ A címzettek azok a vállalatok, amelyek Norvégiában rendelkeznek székhellyel, vagy Norvégiában kínálnak árukat és szolgáltatásokat, és amelyek megfelelnek bizonyos kritériumoknak az árbevétel, a mérlegfőösszeg vagy az alkalmazottak száma alapján. Az anyavállalatok is ilyen vállalkozásnak minősülnek, ha a feltételek az anyavállalat és a leányvállalatok összességében teljesülnek. A kritériumok a következők: a) A vállalkozás a számviteli törvény hatálya alá tartozik, és olyan vállalkozás, amelyet Norvégiában vagy külföldön szabályozott piacon jegyeznek, vagy amely olyan értékpapírokat bocsát ki, amelyeket ilyen piacra bevezettek, vagy amely pénzügyi intézményként, biztosítótársaságként, nyugdíjalapként vagy értékpapíralapként állami felügyelet alatt áll; vagy b) a vállalkozás a pénzügyi kimutatások időpontjában az alábbi három feltétel közül kettő esetében meghaladja a küszöbértéket: (1) Értékesítési bevételek: 70 millió Norvég Korona, (2) mérlegfőösszeg:

⁵⁷ COSSART – CHAPLIER – LOMENIE: *The French Law* 321–322.

⁵⁸ COSSART – CHAPLIER – LOMENIE: *The French Law* 323.

⁵⁹ Nicolas BUENO – Christine KAUFMANN: The Swiss Human Rights Due Diligence Legislation: Between Law and Politics, *Business and Human Rights Journal* 2021/3, 542–549.

⁶⁰ BGBl I 2021, 2959.

a kockázatok értékelését, a kockázatok kezelésére irányuló intézkedések meghozatalát, a teljesítmény nyomon követését, az eredmények közlését és a jogorvoslatához való hozzáférés biztosítását. A törvényi köteleességek megszegése esetén a vállalkozásokkal szemben közigazgatási bírság alkalmazható; szándékos vagy súlyos gondatlanságból elkövetett jogsértés esetén pedig büntetőjogi felelősségre vonás következik a norvég büntetőtörvénykönyv alapján.

A francia vigilancia-törvényhez hasonlóan a német és a norvég szabályozás is további lendületet adnak az emberi jogok vállalati tiszteletben tartását elősegítő kötelező intézkedéseknek, beleértve az Európai Unió jövőbeli szabályozását is.⁶⁴

IV. Magyarországon?

Magyarországnak, mint közép-európai EU-tagá-
lamnak elkötelezettnek kellene lennie az ENSZ **Üzleti**
és emberi jogok kezdeményezése mellett, azonban a
jogi környezetben ez eddig kevésbé vált explicitté. **A**
magyar kormány mindaddig nem fogadott el nemzeti
cselekvési tervet az ENSZ Védelem, tisztelet, jogorvoslat
keretprogram alapján, és bár Magyarország
részt vesz az OECD multinacionális vállalatokra vonatkozó
iránymutatásában, létrehozva a Nemzeti Kapcsolattartó Pontot,⁶⁵ amelynek honlapja angol és
magyar nyelven is elérhető,⁶⁶ ugyanakkor nincs **elér-**
hető adatbázis a magyarországi panaszügyekről (talán
a panaszmechanizmus igénybevételének hiánya miatt). Az OECD Watch információi szerint a panaszok
anonimitása nem egyértelmű a nemzeti jogszabályok
szerint, az eljárási szabályok a bizalmas jelleget részesítik
előnyben az átláthatósággal szemben, nincs arra utaló jel,
hogy az állam alkalmazta vagy vállalná a visszaélés-
szerű panaszok szankcionálását, és nem tett erőfeszítéseket
a panasz eljárás iránti bizalom növelésére. A kapcsolattartó pont
miniszteri keretek között működik, amely nem garantálja az
összeférhetetlenség kizárását.⁶⁷ Ez alapján az OECD nemzeti
kapcsolattartó pontja létezik ugyan Magyarországon, de nem
működik hatékonyan.

Az sem teljesen egyértelmű, hogy melyik minisztérium
vagy minisztériumok felelősek a BHR-ügyekért. A kormányban
a gazdasági kormányzás több minisztérium között oszlik meg,
ami megnehezíti a BHR területén érdekelt felekkel való
együttműködést, és a hazai politikák, stratégiák kialakításához
összetett tárcaközi koordinációt igényelne.

Ami a jogalkalmazást illeti, a vállalkozásokkal szembeni
alapjogi igényérvényesítés nem jellemző, a jogviták általában
szakjogi keretek között maradnak (polgári, büntető, közigazgatási
felelősség érvényesítése). Az utóbbi évtizedből csupán egyetlen
példát említve,

egyértelműen BHR-problémát hordoz magában a Lőrinci
azbesztszennyezés ügye. 2014-től kapott sajtónyilvánosságot,
hogy a Heves megyei Lőrinci-Zagyvaszántó-Selyp község lakosai
közében arányában rendkívül magas a daganatos megbetegedések
száma, amely visszavezethető a települések határában levő,
már nem működő azbesztfeldolgozó üzemre. A bezárt üzem
bontását végző vállalkozó szintén szabálytalanságokat követett
el. 2014 nyarán nyolc helyi lakos indított kártérítési pert a magyar állam ellen (az
azbeszt okozta daganatos megbetegedések lappangási ideje
20-30 év, így amikor megbetegedtek, a gyár még állami
tulajdonban volt), s bár állapotuk miatt gyorsított eljárást
rendeltek, a bizonyítás lassan haladt. A betegek – egy
kivétellel – ma már nem élnek. 2022-ben döntött úgy a
Kúria, hogy az állam köteles a kártérítésre, de az első fokú
eljárást meg kellett ismételni.⁶⁸ Ebben az ügyben tehát –
mint az a hivatkozott kúriai közleményben és ítéletben
szerepel – **a vállalkozás** nem jelent meg felelősként,
és bár az állam felelősségét a bíróság megállapította,
azonban nem alapjogi, hanem polgári jogi alapon,
pedig az emberi élethez és az egészséges környezethez
való jog körében az objektív intézményvédelmi
kötelesség megsértéséért viselt felelősség kérdése
felmerülhetett volna.

A perlési attitűd miatt kétséges, hogy milyen körben
és érvekkel kerülnek az Alkotmánybíróság elé üzleti és
emberi jogi relevanciájú indítványok. Ami azonban
releváns indítványok esetén esélyt adhat a vállalatok
alapjogi felelőssége megállapításához, az álláspontom
szerint az alkotmánykonform értelmezés. Másként
fogalmazva, az alkotmánybíráskodásban benne rejlik az
eljárási és az értelmezési kapacitás ahhoz, hogy erősítse
az ENSZ „Védelem, tisztelet, jogorvoslat” keretprogram
jogorvoslati pillérét.

Explicit követelmény az Alaptörvény 28. cikk 1. mondatában:
„A bíróságok a jogalkalmazás során a jogszabályok
szövegét elsősorban azok céljával és az Alaptörvénnyel
összhangban értelmezik.” A német dogmatikában
kidolgozott *alkotmánykonform* értelmezés doktrínája
ezzel bekerült az Alaptörvénybe.⁶⁹

Az Alaptörvény kifejezett rendelkezése alapján immár
a rendes bíróságok bírónak a konkrét ügyek eldöntésekor
nemcsak a szakjogi szabályokat kell értelmezniük,
hanem az alaptörvényi relevanciát is észlelniük kell,
és alkotmányértelmezést is kell végezniük a 28. cikkkel
összhangban,⁷⁰ figyelemmel továbbá az Alaptörvény
önmagára vonatkozó értelmezési köve-

35 millió NOK, (3) Az alkalmazottak átlagos száma a pénzügyi évben: 50 teljes munkaidős foglalkoztatott.

⁶⁴ COM(2022) 71 final, Proposal for a DIRECTIVE OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL on Corporate Sustainability Due Diligence and amending Directive (EU) 2019/1937.

⁶⁵ 245/2017. (VIII. 29.) Korm.rendelet.

⁶⁶ oecdmpk.hu/

⁶⁷ www.oecdwatch.org/ncp/ncp-hungary/

⁶⁸ L. Tájékoztató a Kúria Pfv.VII.21.068/2022/5. számú, szomszédjog megsértésére alapított nem vagyoni kártérítés tárgyában a 2023. június 7-én megtartott nyilvános tárgyaláson meghozott és kihirdetett döntéséről, [kuria-pfvvii2106820225-szamu-szomszedjog-megsertesere-alapitott-nem-vagyoni-fbclid=IwAR0b1W07echk3CMsR3S4VHPTtC5WRDQVo7Ea1kilmcEWU7vW1J0BolwDyW](http://kuria-birosag.hu/hu/sajto/tajekoztato-kuria-pfvvii2106820225-szamu-szomszedjog-megsertesere-alapitott-nem-vagyoni-fbclid=IwAR0b1W07echk3CMsR3S4VHPTtC5WRDQVo7Ea1kilmcEWU7vW1J0BolwDyW)

⁶⁹ CHRONOWSKI Nóra: Az alkotmánykonform értelmezés és az Alaptörvény, *Közjogi Szemle* 2017/4, 7–15.

⁷⁰ „Az Alaptörvénynek ez a rendelkezése a bíróságok számára alkotmányos kötelezettségként írja elő, hogy ítélkező tevékenységük során a jogszabályokat az Alaptörvénnyel összhangban értelmezzék” Lásd pl. 7/2013. (III. 1.) AB határozat, Indokolás [33]; 28/2013. (X. 9.) AB határozat, Indokolás [29].

telményeire.⁷¹ Az alkotmánykonform értelmezés nem egyszerűsíthető rendszertani értelmezésre, és nem is csupán egy az értelmezési módszerek közül, ugyanis minden jogértelmezés végső mércéje az, hogy tartalmi megfelelési követelményt állított fel az Alkotmánybíróság, amikor kimondta, hogy a törvény előtti egyenlőség és a hátrányos megkülönböztetés tilalma [Alaptörvény XV. cikk (1) –(2) bekezdés] a bírói döntésekben megjelenő jogértelmezésre is irányadó.⁷² Az Alkotmánybíróság szerint a többféleképpen értelmezhető jogszabálysöveg normatartalommal kitöltésekor a rendes bíróságnak nemcsak lehetősége, hanem kötelessége is, hogy a norma alkalmazásakor az Alaptörvénnyel összhangban álló értelmezést válassza, amely – ha tehát több lehetséges értelmezés is van – önmagában nem jelent *contra legem* értelmezést vagy a normatartalom mellőzését.⁷³ Ezzel az Alkotmánybíróság *implicit* elismerte, hogy az alkotmánykonform értelmezésnél a rendes bíróságok szükségképpen félretesznek bizonyos, az Alaptörvénnyel nem összeegyeztethető lehetséges normatartalmakat.

Az alkotmánykonform értelmezés követelményének intézményi-eljárási *biztosítékai* egyrészt a „preventív jellegű”, bíró által kezdeményezhető egyedi, utólagos normakontroll, másrészt a „felülvizsgálati típusú”, bírói döntés ellen benyújtható (ún. valódi vagy individuális) alkotmányjogi panasz.⁷⁴

Mindezzel együtt kevés alkotmánybírói döntésben azonosítható a BHR-problematika, azaz a vállalatok alapjogi felelősségének és kötöttségének kérdése. Terjedelmi okokból itt nincs lehetőség a gyakorlat átfogó vizsgálatára, csupán két példát emelünk ki.

Az egykori „aligai pártüdülő” (Club Aliga) helyén induló szálloda- és kikötőberuházás következtében a Balatonvilágoshoz tartozó balatonaligai településrészen a helyi lakosok és nyaralótulajdonosok 2020-ban azzal szembesültek, hogy a nemzetgazdasági szempontból kiemelt jelentőségű üggyé nyilvánított⁷⁵ infrastruktúrafejlesztés következtében az addig közterület-

ként – parti sétányként és közparkként – használt terület közterület jellege megszűnik, és az önkormányzat tulajdonjogi várományát képező területek közterületként való hasznosítása jogilag lehetetlenné válik. A helyi fürdőegyesület valamint helyi lakos és ingatlan-tulajdonos is az Alkotmánybírósághoz fordultak az Abtv. 26. § (2) bekezdés szerinti kivételes panaszeljáráásban, állítva a tulajdonhoz való jogra, a nemzeti vagyonnal való gazdálkodásra, a tisztességes gazdasági versenyre és az egészséges környezethez való jogra vonatkozó alaptörvényi szabályok sérelmét. A helyi lakos által előterjesztett indítványt az Alkotmánybíróság az indítvány hiányosságai okán visszautasította.⁷⁶ A helyi egyesület indítványa esetében pedig megállapította, az, „hogy az érintett ingatlanokat az indítványozó tagjai korábban közterületként használhatták, önmagában az indítványozó részéről nem alapoz meg a tulajdonjogból levezethető alapjogi igényt, továbbá az indítványozó az Önkormányzat nevében sem jogosult alkotmányjogi panasz előterjesztésére.” Az indítványozó személyes és közvetlen érintettsége e tekintetben tehát nem állapítható meg. A nemzeti vagyonra és a tisztességes gazdasági versenyre vonatkozó alkotmányi szabályokból pedig alapjog nem vezethető le. Végül, az egészséges környezethez való jogot illetően, az eljáró tanács szerint „az indítványozó által hivatkozott indokok nem voltak elégségesek ahhoz, hogy a közvetlen és tartalmi elbírálást lehetővé tevő alkotmányos kapcsolat a támadott rendeleti szabályozás és az [...] alapjog alkotmányos védelmi köre között megállapítható legyen, azok nem vetnek fel olyan alapvető alkotmányjogi jelentőségű kérdést, amely az indítvány érdemi vizsgálatát indokolta tennék”.⁷⁷ Az Alkotmánybíróság ebben az ügyben kizárólag a vertikális alapjogi jogviszonyban gondolkodott, nem merült fel a kormányrendelet által kedvezményezett beruházó (vállalkozás) alapjogi érintettsége.

A második példa a munkavállalói véleménysszabadságról szóló 14/2017. (VI. 30.) AB határozat, amely bírói döntés ellen benyújtott alkotmányjogi panasz elutasításával zárult, és amelynek folytatása az Emberi Jogok Európai Bírósága (EJEB) előtt a Herbai kontra Magyarország ügyben 2019. november 5-én született ítélet lett – az európai bírói fórum a panaszt a véleménysszabadság, vagyis az EEE 10. cikk védelmi körébe tartozónak értékelte.

Az esetet röviden összefoglalva, az Alkotmánybíróság elutasította azt az alkotmányjogi panaszt, amelyet a munkáltatója (egy magyarországi bank) által rendes felmondással 2011-ben elbocsátott munkavállaló (Herbai Csaba) terjesztett elő a Kúria ítélete⁷⁸ ellen. A munkavállaló állítása szerint a Kúria döntése megsértette az Alaptörvény IX. cikk (1) bekezdésében biztosított szabad véleménynyilvánításhoz való jogát, amikor helybenhagyta a munkáltatója döntését, miszerint a munkavállaló olyan internetes szakmai blogot tartott fenn, amely humánerőforrás területen közölt írásokat, és ezáltal veszélyeztette a munkáltató jogos érdekeit, üzleti titkait. Az Alkotmánybíróság megállapította,

⁷¹ Alaptörvény R) cikk (3) bekezdés (teleologikus értelmezés, történeti alkotmány vívmányai, preambulum), Q) cikk (2) bekezdés (nemzetközi jog és magyar jog összhangja, E) cikk (3) bekezdés (implicit uniós-jog-konform értelmezés).

⁷² Lásd 9/2016. (IV. 6.) AB határozat, Indokolás [26]: „Az, hogy egy-egy ügyben az eset összes körülményeinek mérlegelésénél a rendes bíróság az anyagi jog értelmezésekor milyen intenzíven hivatkozik a XV. cikk egyes elemeire, elsősorban a rendes bíróságra tartozó kérdés, de az értelmezés nem vezethet sem jogszabály szövegének figyelmen kívül hagyására, sem az Alaptörvénnyel ellentétes eredményre.”

⁷³ 9/2016. (IV. 6.) AB határozat, Indokolás [30]; megerősítve: 3280/2017. (XI. 2.) AB határozat, Indokolás [32].

⁷⁴ Lásd részletesen VARGA Zs. András: 27. § [Bírói döntés ellen irányuló alkotmányjogi panasz] 314–338., in ZAKARIÁS Kinga (szerk.) Az alkotmánybírói törvény kommentárja (Budapest: Pázmány Press) 2022., BITSKEY Botond – TÖRÖK Bernát (szerk.) Az alkotmányjogi panasz kézikönyve (Budapest: HVG-ORAC 2015), NASZLADI Georgina: *Alkotmányjogi panasz a magyar alapjogvédelem rendszerében. Doktori értekezés* (Pécs: PTE ÁJK 2016)

⁷⁵ Az indítványozó a 388/2020. (VIII. 7.) Korm. rendeletből értesült arról, hogy a Kormány nemzetgazdasági szempontból kiemelt jelentőségű üggyé nyilvánította bizonyos balatonvilágosi ingatlanok telekalakítási és építési beruházásait.

⁷⁶ 3300/2021. (VII. 22.) AB végzés, Indokolás [26].

⁷⁷ 3299/2021. (VII. 22.) AB végzés, Indokolás [28].

⁷⁸ Kúria Mfv.I.10.655/2013/6. sz.

hogy a Kúria ítélete nem sértette az alapjogot, mert megfelelően egyensúlyozott a munkavállaló véleménynyilvánítás szabadsága és a munkáltató jogos érdekei között az akkor hatályos munka törvénykönyve generálklauzulája alapján. A testület szerint a Kúria kellően alátámasztotta, hogy a munkavállaló internetes blogja és cikkei szorosan összefüggtek munkaköri feladataival, illetve egybeestek a munkáltatónál zajló humánerőforrás-stratégia keretében a javadalmazási politika megújításának időszakával. Ezáltal a bejegyzések alkalmasak voltak arra, hogy befolyásolják vagy károsítsák a munkáltató üzleti érdekeit és versenyhelyzetét.⁷⁹

Az EJEB a Herbai kontra Magyarország ügyben⁸⁰ viszont úgy ítélte meg, hogy az elbocsátás sértette a munkavállalónak az ~~Emberi Jogok Európai Egyezménye~~ (EJEE) 10. cikke szerinti véleménynyilvánítás szabadságához való jogát. Az EJEB megállapította, hogy a panaszos internetes cikkei a szakmai véleményét fejezték ki egy meghatározott közönséget érdeklő kérdésekben, és azok nem hoztak nyilvánosságra semmilyen bizalmas információt, illetve nem sértették a bank jogos érdekeit. Ezért a magyar bíróságok mérlegelése a kérelmező szabad véleménynyilvánításhoz való joga, valamint a bank jó hírnévhez és üzleti érdekei védelméhez való joga között nem volt megfelelő. Az EJEB megjegyezte, hogy a munkavállaló bejegyzései nem tartalmaztak személyes támadásokat a munkáltatója ellen, és azok nem általában a közügyek vitatására vonatkoztak, hanem szakmai jellegűek voltak.

Az ügyek vázlatos ismertetése alapján érzékelhető, hogy mindkét bírói fórum alapvetően a vertikális alapjogi jogviszony keretei között maradt, és az eltérés a szabad véleménynyilvánításhoz való jog védelmi körének terjedelme értelmezésében mutatkozott köztük.

V. Összegzés

A vállalatok alapjogi kötöttségének és felelősségé-

⁷⁹ Részletes elemzéshez lásd HAJDÚ József – LUKÁCS Adrienn: Közösségi média és a közérdekű bejelentők a versenyszférában, különös tekintettel a magyar jogi szabályozásra, *Forum: Acta Juridica et Politica* 2018/2, 133–140.

⁸⁰ Case of Herbai v. Hungary (Application no. 11608/15), 5 November 2019, lásd részletesen SÁNDOR Lénárd: A Herbai kontra Magyarország ügy, *Jogesetek Magyarázata* 2020/3-4, 89–100.

nek érvényesítése az ENSZ törekvései ellenére ma is elsősorban az államokon, és azok alapjogvédelmi mechanizmusának nyitottságán múlik. A fentiekben láttunk többféle megközelítést, amelyből kiderül, hogy az extraterritoriális alapjogi igényérvényesítés elsősorban a joghatósági kérdéseken, illetve (nemzetközi) magánjogi anyagi szabályozáson áll vagy bukik, ugyanakkor jó gyakorlatok is megfigyelhetők elsősorban az európai államok *due diligence* jogalkotásában, amelyek elmozdulást jelentenek a *compliance*- és a CSR-megközelítéstől, mivel részletesen meghatározzák az (anya)vállalatok gondossági kötelezettségeit, és szankcionálják e köteleességek megsértését. Mindazonáltal alkotmányjogi szempontból még mindig fontos korlát, hogy az alapjogok horizontális hatályát csak közvetett módon ismerik el az államok. Ez a szemlélet nem veszi figyelembe, hogy különösen a transznacionális és multinacionális vállalatok esetében olyan egyensúlytalanság állhat be a magánjogi jogviszonyban, amely indokolhatja a magánjogi és az alapjogi felelősség elkülönítését, és ezáltal a közvetlen hatás elismerését. A norvég *due diligence* szabályozásban megmutatkozik, hogy a kötelezett vállalati kör egzakt módon meghatározható. A horizontális alapjogi jogviszonyokban az alapjogi kötöttség terjedelmének esetről esetre alakítói lehetnek a nemzeti bíróságok, feltéve, hogy az alapjogi igényérvényesítés (*human rights litigation*) is tudatosan mozdul ebbe az irányba, amely az államok jogvédelmi hálóján (pl. ombudsman-intézményen, jogvédő hatóságokon, civil szervezeteken, ügyvédségen) is múlik. Röviden, az igényérvényesítéskor tudatosítani kell, hogy a vállalati alapjogsértéseknek ára van.

Magyarországon a perekben kevésbé, vagy inkább egyáltalán nem jelenik meg a vállalatok alapjogi felelősségének érvényesítése iránti igény, és így az Alkotmánybíróság mozgástere is korlátozott. Álláspontom szerint azonban az alkotmánybíráskodásban is lehet potenciál az „üzlet és emberi jogok” körébe tartozó jogvitákban: az individuális (valódi, azaz bírói döntés ellen irányuló) alkotmányjogi panaszjelzés és az alaptörvénykonform értelmezés útján, az alapjogi bíráskodás kontrolljával befolyásolhatná jogfejlődést, és ezzel hozzájárulhatna a vállalatok alapjogi felelősségének láthatóvá tételéhez, addig is, amíg a hazai jogalkotó nem kezdi meg a *due diligence* törvényi követelményeinek meghatározását.